

„KULTURA FIZYCZNA” – TERMIN I SYSTEM NA USŁUGACH MARKSISTOWSKIEJ IDEOLOGII

Ideologiczny paradygmat „kultury fizycznej”

W warstwie pojęciowej nad terminem „kultura fizyczna” ciąży spuścizna czasów stalinizmu. Przyjęty w końcu lat czterdziestych XX stulecia system organizacyjnie przetrwał w wielu krajach do początków obecnego stulecia. W połowie lat czterdziestych, tam, gdzie sportem i wychowaniem fizycznym rządzą komuniści, to co tradycyjnie było wychowaniem fizycznym i sportem nazwano „kulturą fizyczną”. W ten sposób zakreślono zdecydowanie szerszą strefę rzeczywistości mającą swoje ontologiczne, antropologiczne i aksjologiczne zagruntowanie w teorii materializmu historycznego¹. Wkrótce termin ten wszedł do oficjalnej frazeologii państwowej administracji sportowej, odczłuchając go również marksistowskie ideolodzy sportu i wychowania fizycznego z kręgu sportu wyższych uczelni wychowania fizycznego. Bez specjalnych oporów przyjął się również w ruchu sportowym. Jednakże od początku istniał swoisty konflikt pomiędzy warstwą semantyczną nowotworu językowego „kultura fizyczna” a praktyką, gdzie rzeczy nazywano zgodnie z życiowymi realiami. Po pewnym czasie sprawa stała się tak niewygodna, że konieczna była korekta, utworzono hybrydy terminologiczne: „kultura fizyczna i sport”, „kultura fizyczna i turystyka”. Z czasem turystyka została wyłączona z kultury fizycznej. Tak jak z większością podobnych idei, tzw. „kultura fizyczna”, wytwór ideologii marksistowskiej, najpierw uległ pragmatyzacji, później alienacji.

Problem jest istotny, ponieważ w Europie wschodniej rządzonej przez komunistów przez ponad pół wieku wychowanie fizyczne i sport, poddawane było socjalistycznej indoktrynacji. Sport w państwach, tak zwanego obozu socjalistycznego, został jakoby znacjonalizowany. W założeniu miał służyć nie tylko jednostkom, lecz przede wszystkim społeczeństwu, a więc socjalistycznemu państwu. Tak było przecież i w innych dziedzinach życia, że dobro

---

1. Z. Krawczyk, *Przemiany kultury fizycznej w Europie Środkowo-Wschodniej*, (w:) Z. Dziubiński (red.), *Sport na przełomie tysiącleci: szanse i nadzieje*, SALOS RP, Warszawa 2000, s.168.

społeczne (państwa socjalistycznego) traktowano ponadjednostkowo. W rzeczywistości wychowanie fizyczne i sport wykorzystywano do celów komunistycznej propagandy.

W zwartym systemie kultury fizycznej w Polsce (w nadal obowiązującym akcie prawnym jakim jest ustawa o kulturze fizycznej) desygnatami nazwy „kultura fizyczna” są sport, wychowanie fizyczne, rekreacja ruchowa i rehabilitacja. Jednakże obecnie, nie bez dużych oporów, na skutek harmonizacji prawa, doktryn, stanowisk teoretycznych powoli zaczyna zwyciężać koncepcja Zachodu, bowiem we współczesnym świecie na określenie aktywności fizycznej jednostek i grup, oraz jej organizowania w różnych formach i dla różnych celów, używa się jednego pojęcia – sport.

Sowiecki system „kultury fizycznej” w Polsce

Ideologia marksistowska czyniła wychowanie fizyczne nierozłączną częścią ogólnego systemu wychowania człowieka. Marks w 1866 roku w instrukcji dla delegatów Tymczasowej Centralnej Rady pisał, że najbardziej uświadomiona część klasy robotniczej rozumie, że przyszłość proletariackiej klasy, a tym samym ludzkości całkowicie uzależniona jest od wychowania dorastającego pokolenia. Na to wychowanie miały składać się trzy elementy: wykształcenie umysłowe, wychowanie fizyczne i wyszkolenie techniczne. Ta doktryna powtarzała się wielokrotnie w dziełach Marksa i Engelsa, w *Zasadach Komunyizmu*, w *Kapitale*. Znajdujemy jej kontynuacje w pracach Lenina i Stalina oraz w licznych wypowiedziach i politycznych uchwałach.

Tak więc rodowód koncepcji socjalistycznej kultury fizycznej ma źródła w Związku Radzieckim, gdzie narodziła się leninowska koncepcja kultury fizycznej. Mieściła się ona zarazem w leninowskiej teorii rewolucji kulturalnej, a szeroko rozumiana kultura była jedną z tych „nie doczyszczonych stajni augiaszowych”². W pierwszych latach istnienia Kraju Rad, będącego pod bezpośrednim kierownictwem Lenina, duży wpływ na rozwój sportu miało oddziaływanie powszechnego systemu przysposobienia obronnego. W założeniach socjalistyczna kultura fizyczna miała być środkiem wspomaganie wychowania umysłowego, politechnicznego i przygotowania do pracy produkcyjnej. Pełnić miała także funkcje wychowawcze: podnosić morale, patriotyzm i gotowość do socjalistycznego współdziałania, jednak nade wszystko miała przygotowywać do obronności w zawartym programie „bądź gotów do pracy i obrony ZSRR” Tę ideę wyrażać miał termin „kultura fizyczna”, a stworzone nauki o kulturze fizycznej uformowano w trzy cykle dyscyplin: biomedycznych, społeczno-pedagogicznych, teoretyczno-metodycznych.

Oddziaływanie lewicy na sport i wychowanie fizyczne w Polsce miało

---

2. Patrz: W. I. Lenin, *Zeszyty filozoficzne*, Książka i Wiedza, 1956, s. 199.

miejsce już w okresie międzywojennym. Aktywność na tym polu przejawiali wówczas polscy ideolodzy sportu robotniczego o socjalistycznych poglądach (J. Michałowicz, E. Hryniewicz, S. Rochowiak, M. Statter). Byli oni zdania, że sport powinien w sposób świadomy, celowy i otwarty manifestować swoją polityczność i być elementem pracy ideowo-politycznej ruchu robotniczego. W Polsce przedwojennej działacze sportu robotniczego musieli działać jednak z rozważą z uwagi na inwigilację policji i grożące restrykcje w stosunku do klubów robotniczych. Innym jeszcze zagadnieniem było łączenie spraw sportu z samoobroną robotniczą. Ideologia polskiego sportu robotniczego była również pod wpływem Czerwonej Międzynarodówki Sportowej, a od 1921 r. Socjalistycznej Międzynarodówki Sportowej. Według dyrektyw młodzi sportowcy włączyć się mieli w realizację doraźnych i perspektywicznych celów politycznych. Od 1925 r. działał w Polsce Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych RP. Kierownictwo związku wywodziło się spośród działaczy PPS. Jednakże, jak się wydaje, poglądy K. Marksa, F. Engelsa, C. Zetkina, N. Krupskiej na temat wychowania fizycznego nie cieszyły się popularnością w Polsce. Nie wiadomo nawet w jakim zakresie były one znane³

W Polsce sam termin „kultura fizyczna” występował już przed wojną, lecz nie był kojarzony z jakimś konkretnym systemem ideowo-organizacyjnym⁴ Nawet w uchwale II Zjazdu Komunistycznej Partii Polski z sierpnia 1923 r. nie występuje termin „kultura fizyczna”, mowa jest jedynie o potrzebie podjęcia energicznej pracy na polu ruchu sportowego.

Ideologiczne znaczenie „kultury fizycznej” wprowadzono w Polsce dopiero w 1945 r. Pierwsze interpretacje były jednak oszczędne w zdecydowane akcenty ideologiczne. Kultura fizyczna miała być środkiem do: „...Psycho-

---

3. H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna. Sport Robotniczy*, t. I, s. 29.

4. W okresie międzywojennym termin kultura fizyczna stosowany był sporadycznie obok kultury cielesnej. W latach 1933-1939 działało w Warszawie Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet. Towarzystwo to miało nawet oddziały w kilku miastach: Częstochowie, Katowicach, Krakowie, Lwowie, Łodzi, Mińsku Mazowieckim, Płońsku, Przemyślu, Siemianowicach, Toruniu, Warszawie i Wilnie. W 1934 r. towarzystwo zorganizowało II Kongres Kultury Fizycznej Kobiet, a w latach 1935-1939 TKKF wydawało dwutygodnik „Start”, poświęcony aktywności ruchowej kobiet. Wśród zastosowań terminu „kultura fizyczna” wymienić można książkę W. Junoszy-Dąbrowskiego pt. *Podstawy ideowe kultury fizycznej*, Warszawa 1933. Dla W. Junoszy-Dąbrowskiego kultura fizyczna jest: „...Częścią składową kultury w ogóle i przede wszystkim jako taka interesuje państwo (...). Kultura fizyczna ma na celu ułatwić ogólny postęp ludzkości, pomnażając zdrowie i powiększając sprawność fizyczną poszczególnych jednostek, a także – dziś to dla nikogo już nie ulega wątpliwości - za pomocą ćwiczeń cielesnych oddziaływać na stronę duchową, obok zdrowia fizycznego i siły fizycznej wyrabiając zdrowie moralne i siłę charakteru” (s. 2-3). Junosza-Dąbrowski jeszcze kilka razy stosuje termin kultura fizyczna, jednakże nie łączy go z systemem. Jak się wydaje, nieobca mu była koncepcja kultury fizycznej w ZSRR, gdyż odwołuje się do przykładu z „sowieców”, głównie w rozdziale o przysposobieniu wojskowym. Ciekawym jest, iż w jego wcześniejszej pracy z 1928 r. pt. *Co to jest sport*, stosował terminy „kultura wysiłku”, „kultura walki” Termin kultura fizyczna w pojęciu potocznym stosował także E. Piasecki.

fizycznej przebudowy człowieka, do wychowania zawodowo-fachowego, politycznie uświadomionego, twórczego, społecznie wyrobionego, zdecydowanego, typu nowego obywatela”⁵. Termin „kultura fizyczna” pojawił się także w komentarzu artykułu zamieszczonego w „Przeglądzie Sportowym” z listopada 1945 roku: „...konferencja krakowska (chodzi o Międzypaństwową Konferencję Porozumiewawczą Polskich Związków Sportowych) stanowi bezsprzecznie poważne osiągnięcie w dziedzinie rozwoju polskiej kultury fizycznej”⁶. Kolejny raz w numerze z maja 1946 roku: „...Dziś w nowej rzeczywistości posiada on. (sport robotniczy przyp. autora) więc wszelkie dane, by odegrać w rozbudowie polskiej kultury fizycznej najpoważniejszą rolę, przelać w czyn hasła, które wypisał na swym bojowym sztandarze”⁷. Na temat nowej terminologii wypowiedział się też dyrektor GUKFiT. Kuchar komentuje sprawę następująco: „...Wychowanie fizyczne i sport uważam jako pojęcie odcinkowe w całokształcie nadrzędnego, którym ma być kultura fizyczna. Koncepcja jest podobna do jugosłowiańskiej. Dotychczasowe definicje wychowania fizycznego, kultury fizycznej i sportu musimy zweryfikować, nadając im jednolite, uwzględnione z innymi narodami słowiańskimi znaczenie”⁸.

Wkrótce w oparciu o przysłane z Moskwy materiały sowieckiego eksperymentu, marksistowska doktryna wychowania fizycznego, sportu, powszechnej aktywności mas i przysposobienia wojskowego zdefiniowana została w system „kultury fizycznej”. Był to system ideologiczno-organizacyjny. Komponentami tzw. „kultury fizycznej” realnego socjalizmu miało być wychowanie fizyczne, sport, turystyka, rekreacja i rehabilitacja. Często jednak stosowano wymiennie termin „sport” i „kultura fizyczna”, zwłaszcza wówczas, kiedy chciano ukryć preferencje sportu wyczynowego w stosunku do sportu masowego.

Z chwilą powstania PUWFiPW aparat biurokratyczny realizować miał zadania oparte o doświadczenia stalinowskiej praktyki. Ideologia marksistowska i partia komunistyczna utrzymywała w społeczeństwie wiarę w idee, u podstaw których leżało przekonanie o budowie szczęśliwego społeczeństwa i lepszego jutra. Gwarantem stałości tych wartości miała być partia komunistyczna – awangarda klasy robotniczej. Realizując tak szczytne idee partia uzurpowała sobie prawo do sprawowania pełni władzy zarówno za pomocą aparatu partyjnego i nomenklatury, która była zapleczem kadrowym wybranym z członków

5. Archiwum Akt Nowych (AAN), KC PZPR, Wydział Propagandy i Agitacji, 237/VIII-83, k. 48. Notatka w sprawie przygotowania konferencji teoretycznej w zakresie kultury fizycznej.

6. „Przegląd Sportowy”, Łódź 5.11.1945, nr 25 s. 2.

7. „Przegląd Sportowy”, Warszawa-Łódź. Bezpłatny dodatek do nr 16 „Młodzi Idą” 21.05.1946, s. 1

8. AAN, GUKF sygn. 10 k. 30. Materiał przygotowany na odprawę w GUKF z dnia 19 X 1948.

partii gotowych do sprawowania kluczowych stanowisk w państwie. Należało jednak zachować czujność, zaostrzała się walka klasowa, partia musiała niszczyć wrogów klasowych.

Marksistowski historyk kultury fizycznej H. Laskiewicz pisał: „Założenia teoretyczne rodzącej się socjalistycznej kultury fizycznej zawierały kilka uzależnionych od siebie i nieodzownych przesłanek, jak troska o zdrowie, o higienę pracy i życia codziennego robotnika itp. Ważnym elementem tej teorii były problemy pedagogiczne kultury fizycznej, wiążące się mocno z próbą stworzenia socjalistycznej etyki sportowej w oparciu o upowszechnienie oświaty i kultury robotniczej. Przywiązywano wielką wagę do problematyki obronnej oraz do właściwego przepełnienia teorii i praktyki kultury fizycznej treściami ideowo-politycznymi”⁹ Realia czasów stalinowskich pokazały jak bardzo duży był rozdźwięk pomiędzy teorią i praktyczną realizacją założeń.

Ustawa Sejmu z dnia 25 lutego 1948 r. dotycząca powołania Rad do Spraw Młodzieżowych i Kultury Fizycznej, Organizacji „Służba Polsce” i Głównego Urzędu Kultury Fizycznej skutkowałą także wprowadzeniem nowej frazeologii. Wprowadzono wówczas trzy terminy: wychowanie fizyczne, kultura fizyczna, sport. Intencją prawodawcy było nadanie kulturze fizycznej możliwie najszerszego znaczenia. Znalazło to wyraz w określeniu do jakich spraw powołana została Rada do spraw Młodzieżowych i Kultury Fizycznej, a także Główny Urząd. Odtąd wychowanie fizyczne i sport miały być komponentami kultury fizycznej.

Pod koniec lat czterdziestych sprawa ideologicznych podstaw tzw. „kultury fizycznej” nurtowała najwyższe czynniki partyjne. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie kultury fizycznej i sportu z dnia 28 września 1949 r. zalecała: „...stworzenie bazy naukowej i zmobilizowania pracowników naukowych, teoretyków i praktyków wychowania fizycznego do przewyciężenia wstecznych teorii, odrywających tę dziedzinę od życiowych potrzeb wychowania i rozwoju ludowej młodzieży i opracowania w oparciu o bogate doświadczenie teorii i praktyki radzieckiej i własne, postępowe osiągnięcia jednolitego systemu wychowania fizycznego”¹⁰. Wydział Nauki KC, a także Wydział Propagandy KC widocznie nie bardzo przykładał się do realizacji uchwały skoro w notatce w sprawie przygotowania konferencji teoretycznej w zakresie kultury fizycznej w Komitecie Centralnym negatywnie oceniano postęp. W notatce czytamy: „...Zalecenie to nie było dotychczas realizowane, a nawet nie wyszło poza drobne przygotowania organizacyjne i chałupnicze wysiłki poszczególnych osób. Na ideologicznym froncie kultury fizycznej

9. H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna. Sport Robotniczy*, t.VI, Warszawa 1971, s. 26.

10. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie kultury fizycznej i sportu z dnia 28 września 1949 r. Uchwały i dokumenty w sprawie kultury fizycznej za rok 1959, Warszawa 1951, s. 15.

panuje niemal zupełny zastój. Brak analizy i oceny burżuazyjnej kultury fizycznej w Polsce, brak również wydobycia elementów postępowych, ludowych i patriotycznych tradycji oraz oceny walki o utworzenie nowej, ludowej kultury fizycznej. Na ruchu kultury fizycznej ciąży praktycyzm, oderwanie nauki od praktyki, scholastyka w pracach naukowych, chałupnictwo w szkoleniu sportowym”¹¹. Stąd też, zobowiązywano członków partii działających w stowarzyszeniach sportowych, państwową administrację sportową oraz odpowiednie komórki w komitetach wojewódzkich, powiatowych i miejskich do prowadzenia szerokiej ofensywy ideologicznej. Sprawa zdefiniowania podstawowych terminów posiadała istotne znaczenie ideologiczne, odtąd ukształtowany został dogmat. Planowano nawet wspólną w tej sprawie konferencję delegatów słowiańskich wyższych uczelni wychowania fizycznego. Miała odbyć się w Polsce w 1953¹². Do zadań strategicznych zaliczano: wprowadzenie jasności teoretycznej, wprowadzenie terminologii kultury fizycznej i jej komponentów, walkę z poglądami burżuazyjnych teoretyków kultury fizycznej, do których zaliczano np. E. Piaseckiego, demaskowanie reakcyjnego charakteru burżuazyjnej kultury fizycznej okresu międzywojennego, zbliżenie teorii z praktyką sportu. Dogmat zamykał się w aksjomacie: kultura fizyczna nieodłączną częścią socjalistycznej kultury. Od tego stwierdzenia posługiwano się uproszczeniami. Kultura fizyczna miała realizować podstawowe zadania socjalizmu, zaspakajanie rosnących potrzeb mas pracujących, miała być instrumentem wszechstronnego rozwoju zdolności umysłowych i fizycznych, a także przysposobienia mas pracujących do pracy i obrony Ojczyzny. Także i na polu tzw. kultury fizycznej miała się toczyć walka klas. Linia podziału była wyraźna, z jednej strony burżuazyjna kultura fizyczna zagmatwana w machinacje prawicy PPS, oportunizm i nacjonalizm. Z drugiej strony postępową ludową, socjalistyczną kulturę fizyczną z jej ideowym i masowym charakterem. Postępowość w kulturze fizycznej to głównie jej robotniczy charakter i ludowość. Wzorem dla polskiej ludowej kultury fizycznej miała być oczywiście radziecka socjalistyczna kultura fizyczna. Burżuazyjna kultura fizyczna była jedynie „...narzędziem faszyzacji młodzieży, demoralizacji, przygotowania mięsa armatniego, odciągania mas pracujących od walki klas, szerzenia nacjonalizmu i szowinizmu. Szczególnie miał być napiętnowany okres „piłsudczyzny”, a także zdradziecka rola socjaldemokratycznych organizacji sportowych. W agitacji sport zachodni, szczególnie amerykański, stał się synonimem kultu okrucieństwa, nienawiści, biznesu, nazizmu i hitleryzmu”¹³

11 AAN, KC PZPR, Wydział Propagandy i Agitacji, sygn. 237/VIII-83, k.47 Notatka w sprawie przygotowania konferencji teoretycznej w zakresie kultury fizycznej.

12. Tamże, k.48.

13. Tamże, k. 48.

Zakończenie

System sowiecki – funkcjonowanie instytucji i zasad działania narzucony przez komunistów w zniewolonych krajach Europy Wschodniej nie był wytworem naturalnych procesów społecznych, lecz został zaprojektowany zgodnie z ideologicznymi założeniami doktrynalnymi¹⁴. Pomimo tego szybko i bez większych oporów się upowszechnił. Trzeba jednak przyznać, że w większości państw w zakresie tzw. „kultury fizycznej” wprowadzał dużą dynamikę zmian i korzystny zwłaszcza dla sportu wyczynowego system centralnego zarządzania.

W latach 1944-1956 nurt ideologiczny (doktryna marksistowska) w polskiej kulturze fizycznej akcentował polityczną rolę sportu i wychowania fizycznego. Ta dziedzina miała być środkiem do psychofizycznej przebudowy człowieka, do wychowania zawodowo-fachowego, politycznie uświadomionego, twórczego, społecznie wyrobionego, zdecydowanego, typu nowego obywatela. Przemiany skutkowały także przejściem nowej frazeologii. Sprawa zdefiniowania podstawowych terminów posiadała istotne znaczenie ideologiczne, dla ukształtowanego dogmatu. Intencją było nadanie „kulturze fizycznej” możliwie najszerszego znaczenia, w tym instytucjonalnego.

Przyjęta od lat czterdziestych ubiegłego stulecia w Polsce terminologia utrwała się w działalności naukowej, w dokumentach władzy ustawodawczej i wykonawczej. Początkowo terminologia zgodna była z ideologicznymi i politycznymi założeniami państwa zarówno w okresie stalinizacji, jak i później w tzw. realnym socjalizmie.

Rozpoczęta w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia transformacja polityczna i społeczna w sporcie, a także w obrębie innych komponentów systemu „kultury fizycznej” przełamuje z dużymi oporami marksistowski model organizacji spraw sportu wyczynowego, powszechnego i wychowania fizycznego. Kilkanaście lat deklaratywnej dezintegracji systemu socjalistycznej kultury fizycznej, nie oznacza pełnego odrzucenia marksistowskiej koncepcji „kultury fizycznej” mimo, iż stała się ona amorficzna – istniejąca terminologia, nie dla wszystkich jest eklektyczna – nadal mamy ustawę o „kulturze fizycznej” (faktycznie to ustawa o wychowaniu fizycznym i sporcie!)¹⁵ Jednakże pod wpływem tendencji unifikacji w ramach Unii Europejskiej rozpoczyna się ogólny proces modernizacji terminologii. Funkcjonuje Ministerstwo Edukacji

---

14. M. Marody, *Przemiany postaw ideologicznych i przystosowanie w systemie komunistycznym*, (w:) *Komunizm, ideologia, system, ludzie*, Warszawa 2001, s. 132-133.

15. W Ustawie o kulturze fizycznej komponentom kultury fizycznej: rekreacji i rehabilitacji poświęcono zaledwie 2 artykuły (42 i 43). Tekst ujednolicony. „Kultura fizyczna” jest terminem używanym przez ustawodawcę, jednakże głównie w kontekście „stowarzyszenie kultury fizycznej”, „minister właściwy do spraw kultury fizycznej...”, w innych miejscach mowa jest o dziedzinach, zakresie, celach, sferze, formie kultury fizycznej.

Narodowej i Sportu, Polska Konfederacja Sportu, Centralny Ośrodek Sportu. Nowotworzone organizacje i projekty ustaw unikają terminu „kultura fizyczna”, znika on również z innych rządowych dokumentów i oficjalnej retoryki.

Literatura

1. Czubiński A., *Europa dwudziestego wieku. Zarys historii politycznej*, Poznań 1998.
2. Gaj J., *Rozwój sportu w Polsce Ludowej*, (w :) *Zarys historii sportu w Polsce 1867-1997*, Gorzów Wlkp. 1999.
3. Godlewski P., *Sowietyzacja sportu w Polsce (1948-1956). Studia z dziejów kultury fizycznej*, Gorzów Wlkp. 2002.
4. Godlewski P., *Współczesne heterogeniczne oblicze sportu – refleksja terminologiczna i metodologiczna*, (w :) T. Rychta, J. Chełmecki (red.), *Wkład nauk humanistycznych do wiedzy o kulturze fizycznej. Tom I Historia kultury fizycznej (studia i szkice)*, Warszawa 2003.
5. Godlewski P., *Z ideologicznych problemów kierowania sportem w Polsce w latach 1944-1948*, (w :) J. Faryś, R. Nir, M. Szczerbiński (red.), *Pokolenia spełnionego obowiązku*, Gorzów Wlkp. 2004.
6. Godlewski P., *Logika i efekt reorganizacji polskiego sportu w latach 1949-1951. Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VI.
7. Godlewski P., *Sport wyczynowy w Polsce 1989-2001. Od sportu socjalizmu realnego poprzez chaos do hybrydy*, (w :) *Przeobrażenia w systemie kultury fizycznej w Polsce i Niemczech*, Gorzów Wlkp. 2002.
8. Gutowski A., *Drogi rozwoju kultury fizycznej w Polsce Ludowej 1944-1956*, Warszawa 1965.
9. Krawczyk Z., *Przemiany kultury fizycznej w Europie Środkowo-Wschodniej*, (w :) Z. Dziubiński (red.), *Sport na przełomie tysiącleci: szanse i nadzieje*, SALOS RP, Warszawa 2000.
10. Kukuskin G., *Sovetskaja Fiziceskaja Kultura*, Warszawa 1953.
11. *Kultura fizyczna i sport w ZSRR*, Warszawa 1951.
12. Lenin W. I., *Zeszyty filozoficzne*, Książka i Wiedza, 1956.
13. Marody M., *Przemiany postaw ideologicznych i przystosowanie w systemie komunistycznym*, (w :) *Komunizm, ideologia, system, ludzie*, Warszawa 2001.
14. Stołbow B.B., *Istorija fiziceskoj kultury i sporta*, Moskwa 1983.
15. Szymański L., *Próba syntezy dziejów kultury fizycznej w Polsce Ludowej*, (w :) *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, tom II, 1996.
16. *Uchwały i dokumenty w sprawie kultury fizycznej za 1950 rok*, Warszawa 1951.
17. Werblan A., *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 1991.